

DOI: 10.26565/2227-6505-2019-28-11

Боженко А. О. Рецензія на Куліков В. О. Підприємства й суспільство в заводських і шахтарських поселеннях Донбасу та Придніпров'я в 1870–1917 рр.: монографія. Харків: ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2019. 388 с.

Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна
abozhenko1212@gmail.com, <https://orcid.org/0000-0002-8701-6130>

Кінець XIX ст. – це справжній промисловий бум у Російській імперії. Саме цей час був періодом активної колонізації Донбасу, коли на місці непримітних поселень виростили величезні підприємства. Віднедавна в українському історіографічному полі з'явилося чимало наукових та науково-популярних видань, присвячених цій темі [1-3], і, безумовно, серед них одне з чільних місць належить монографії докторанта кафедри історії України ХНУ імені В. Н. Каразіна та запрошеного викладача Центрального Європейського університету Володимира Кулікова.

У першому розділі монографії розкрито основні проблемні питання з методології та термінології теми, у другому подано загальний контекст розвитку промислових поселень, у третьому й четвертому схарактеризовано основні групи населення та їхні взаємозв'язки, у п'ятому й шостому розділах автор напряму звертається до теорії мотивації праці через прояви «винагороди»-«спонуки»-«примусу», зрештою, у сьомому основну увагу присвячено умовам життя та повсякденності робітників.

Уже починаючи з ключового поняття теми, дослідник стикається з проблемою його визначення, адже поселення біля підприємств визначаються за допомогою різних термінів, які залежать як від історіографічної традиції окремих країн, так і від контексту. Зокрема, пан Володимир наводить такі основні терміни, як «фабричні міста» (Італія), «корпоративні міста» (США, Британія), «індустріальні колонії» (Іспанія), «робітничі поселення» (Німеччина) та, зрештою, «промислові мономіста», або просто «мономіста» на пострадянському просторі [с.11-12]. У власному дослідженні автор зупиняється на застосуванні терміна «корпоративне» місто, оскільки саме цей він найбільше стосується соціальної складової теми. Подаючи історіографію питання, автор відзначає дві її крайнощі, а саме: ностальгію за індустріальним минулим (фокус бізнес-історії та краєзнавства) та підкреслення пригноблення робітників підприємцями (історія праці). Спектр джерел теми вражає, адже це не лише звичні для нас писемні джерела (архіви компаній, зокрема закордонні, матеріали фабричної інспекції, дослідження заводських поселень, санітарні обстеження, его-документи, рекламні й нарративні видання, описи заводів), але також і записи робітничого фольклору, що були зроблені ще протягом 1920-х–1950-х рр., промислові листівки, фотографії та речові джерела.

У сучасній гуманітаристиці повсякчасно наголошується на важливості міждисциплінарних підходів, але, на жаль, більшість робіт з української історіографії має лише задекларовану міждисциплінарність, чого не скажеш про рецензовану роботу. Це дослідження спирається не лише на класичний інструментарій історика, але й на низку потужних соціологічних, економічних, антропологічних теорій. Зокрема, це концепції влади Макса Вебера, Карла Маркса, Мішеля Фуко та П'єра Бурд'є; концепції лояльності та повсякденного спротиву Альберта Гіршмана та Джеймса Скота; концепція зацікавлених сторін і теорія агентства, яка руйнує парадигму радянської історіографії про гноблений робітничий клас, адже згідно з нею усі сторони соціальних стосунків є зацікавленими; концепція управлінської революції, яка розглядає процес формування верстви професійних менеджерів; теорія мотивації праці та модернізаційна теорія [с. 47-52]. Зрештою, робота

дуже вирає від поєднання мікро- та макропідходів.

Другий розділ монографії надзвичайно важливий для розуміння контексту, в якому з'явилися та розвивалися досліджувані об'єкти – Юзівка, Горлівка та поселення навколо Дніпровського заводу. Автор спростовує поширену тезу про «колонізацію степу», адже більшість заводських поселень виникла не на пустому місці. Такий собі образ «колонізаторів» значною мірою поширювали самі підприємці для створення позитивної репутації. Подається динаміка видобутку вугілля та сталі на Донбасі, яка вражає: з 1870 до 1915 видобуток вугілля збільшився у 104 рази, сталі – 518. Зрештою, важливим аспектом були практики розв'язання проблеми з робочою силою, адже місцеві мешканці зголошувалися працювати здебільшого сезонно та були малокваліфіковані. Тож існували практики вербування мешканців інших губерній, більш кваліфіковані посади обіймали іноземці, що згодом створювало проблеми з комунікацією з нижчою ланкою робітництва. Кількість населення в заводських поселеннях стрімко зростала, і на початку ХХ ст. вони лише формально не мали статусу міста. Це ставало приводом для суперечностей між владою, підприємцями та місцевими мешканцями, тож Горлівка отримала цей статус лише 1916 р., селище при Дніпровському заводі – за часів Тимчасового уряду, а Юзівка так і не стала містом до кінця розпаду імперії.

Третій розділ відповідає на питання концепції зацікавлених сторін, розглядаючи ролі акторів виробничого процесу. Зокрема, зазначається, що найбільш раціональною формою власності були асоційовані підприємства, які, хоча й становили лише 15 % від кількості всіх підприємств, але виробляли більшу частину продукції та швидше впроваджували інновації у технологічний процес. Більшість власників підприємств на Донбасі були іноземці, і досліджувані об'єкти не є винятком: лише 16 акціонерів Новоросійського товариства зі 101 були російські піддані на 1869 р. Що стосується менеджменту виробництва та вищої ланки співробітників, то цілком природно, що в цей час в Російській імперії мав місце кадровий «голод», тому великий відсоток їх також рекрутували з іноземців. В такий спосіб, з одного боку, розв'язувалася проблема з кадрами, але з другого, іноземцям складно було знайти спільну мову з місцевими робітниками та адміністрацією через погане розуміння специфіки повсякденних практик поведінки. Крім того, послуги іноземців коштували дорожче, аніж місцевих працівників, що також ставало приводом до обурення. Ситуація почала змінюватися з 1890-х рр. з розвитком технічної освіти, коли більшість керівних посад все ж таки стали обіймати піддані Російської імперії.

Ще одна практична проблема, з якою стикнулися власники підприємств – це агентська проблема, яка полягала в тому, що власник підприємства не міг самотужки повністю взяти на себе управління підприємством, тому винаймав менеджера, інтереси якого могли не збігатися з інтересами власника та підприємства, через що власник міг потерпати від збитків. Практики розв'язання цієї проблеми були різні: наприклад, на Новоросійському заводі менеджери мали купувати акції підприємства, стаючи одночасно і власником; на інших підприємствах діяла гнучка система штрафів та премій, які залежали від прибутку, що мало стимулювати менеджерів більш відповідально ставитися до своїх обов'язків. І зрештою, третім, не менш важливим актором виробничих стосунків було робітництво. Основною проблемою була несформованість професійної спільноти, тож не існувало професійної етики, виробнича дисципліна була низькою, робітники являли собою плинну масу та постійно змінювали місце роботи, шукаючи ліпші умови та зарплатню. Крім того, більшість робітників так і не розірвала зв'язків із селом. Через це підприємствам доводилося тримати «запасних» робітників, що збільшувало собівартість виробництва.

І зрештою, заводи мали налагоджувати стосунки з середовищем, у якому вони виникали. Держава давала позики на будівництво, була основним споживачем продукції. Також на початку ХХ ст., коли почало розроблятися робітниче законодавство, вона могла втручатися в конфлікти між підприємцями та робітниками як посередник. У 1882 р. був запроваджений інститут фабричної інспекції, головне завдання якого полягало в нагляді за умовами праці робітників.

Ще один вектор – стосунки з земствами, які переважно були конфліктними через високі податки. Зрештою, власникам підприємств доводилося мати справу з поміщиками та селянами, в яких вони орендували землі та винаймали селян на роботи. Поле зіткнення між великими акціонерними компаніями та селянами ставали приватні шахти останніх.

Формування підприємців та робітників як професійної спільноти спричинило виникнення низки представницьких організацій, зокрема З'їздів гірничопромисловців Півдня Росії, які захищали інтереси підприємців, розвивали технічну освіту. Для робітників все було набагато складніше, адже профспілкові організації були поза законом, окрім споживчих артілей та товариств взаємодопомоги. Лише з 1906 р. профспілки були легалізовані, але вже з 1907 р. їхні права знову істотно обмежують. Складність у захисті своїх прав робітниками полягала в переважанні неформальних трудових відносин – роботі без укладення трудового договору, що звільняло підприємців від будь-яких зобов'язань.

У четвертому розділі подано демографічний портрет мешканця/мешканки робітничого поселення. Автор указує на головну методологічну складність дослідження, а саме відсутність чіткої межі робітничого поселення. Проте певні висновки з наявних даних можна зробити. Зокрема, 80 % робітників – молоді чоловіки 17–39 років, тоді як працевлаштованих жінок було 1–4 % від загальної кількості робітників. Цей відсоток збільшувався на початку ХХ ст., проте все ще залишався незначним. Несприятливі матеріальні умови, відсутність належної інфраструктури призводили до зниження відсотку сімейних робітників порівняно зі звичайним поселенням, хоча підприємці й намагалися їх заохочувати. Автор доходить висновку, що частка сімейних робітників залежала від тривалості існування підприємства, але в поданій таблиці [с. 164], це не зовсім простежується. Що стосується професійної структури корпоративних міст, то з початку ХХ ст. відсоток тих, хто не працював на підприємстві, збільшується. Небажання українського селянства відриватися від землі призводило до того, що близько 50 % робітників були вихідцями з російськомовних губерній. Проте казати про повну русифікацію робітничих поселень теж не доводиться, адже принаймні 26 % робітників були україномовні. У поселенні Дніпровського району особливістю була доволі велика частка поляків (27 %) серед робітників, але це пояснюється обставинами заснування заводу; серед жителів Юзівки було 11 % євреїв, що виділяло їх з-поміж інших поселень. Частка іноземних підданих була зовсім невеликою – 0,4–6 % населення.

Автор звертає увагу, що в свідченнях сучасників можна знайти два суперечливі образи робітничих поселень – з одного боку, вони виступали такими собі «топильними котлами», з другого ж – спостерігалася виразна просторова сегрегація та конфлікти на ґрунті етнічних розбіжностей. Причому етнічні групи часто накладалися на професійні, що створювало додаткове соціальне напруження. Тож керівництво підприємства намагалося використовувати це, щоб запобігти консолідуванню робітничого класу. Фрагментації сприяло й утворення артілей, які до 1890 х рр. були основною одиницею найму і будувалися на основі земляцтва, а на початку ХХ ст. перетворилися більше на господарські спільноти. Також у цей час активно діяли товариства взаємодопомоги, споживчі кооперативи, культурні та спортивні товариства, проте вони охоплювали зовсім не всіх учасників соціальних взаємодій.

У п'ятому розділі йдеться про теорію мотивації праці, що охоплювала три групи практик: винагорода – спонука – примус. Зокрема, одним із головних стимулів була заробітна плата, яка в металургійній та вугільній промисловості була в 1,6 р. більше ніж у легкій промисловості. Проте робітники заводів отримували більше за шахтарів, попри небезпечність роботи на копальнях. Автор звертає увагу на такі особливості у виплаті зарплатні, як сезонні коливання, великий розрив між оплатою праці службовців і робітників та значно вищою оплатою праці іноземців, що подекуди ставало приводом до конфліктів. Значно нижчою була зарплатня жінок, яким, як правило, платили поденно. Існували кілька схем виплат: відрядна система – за кількістю продукції, поденна, помісячна. Виплати грошей могли ставати одним із методів контролю за робітниками. Наприклад, до сер. 1880-х рр.

більшість підприємств сплачувала заробітну плату двічі на рік, сподіваючись в такий спосіб затримати робітників на підприємстві, що призводило до того, що робітники змушені були брати кредити в заводських крамницях. Ще одним стимулом до дисциплінування слугувала система штрафів, яка, втім, до 1886 р. ніяк не регламентувалася, що призводило до порушень з боку підприємців, зокрема до надмірних стягнень. Система страхування до 1903 р. також цілком залежала від доброї волі підприємців. Зазвичай страхові виплати здійснювалися зі штрафних капіталів або ж через посередництво Товариства допомоги гірникам, куди входило 66% власників копалень. Існувала також практика добровільного приватного страхування, але, як зазначає автор, виплати часом було складно отримати. З 1904 р. законодавство почало регулювати сферу страхування, але залишало шпарини для зловживань.

Основним з негрошових стимулів було житло, яке виконувало й функцію ще одного інструменту контролю. Існувало кілька практик для забудови: створення корпоративного житла, яке було достатньо витратним і призначалося для привілейованої частини службовців; надання ділянок робітникам для забудови (але в таких ситуаціях здебільшого саме житло було неякісним, що створювало складну епідеміологічну ситуацію); надання забудови підрядникам (серед недоліків була дорога оренда); розселення в навколишніх селах (умови проживання були погані й поставала проблема, як дістатися на роботу). Щодо якості самого житла, то попри стійкий міф про те, що більшість робітників мешкала в казармах з жахливими умовами, таких було лише 7%; більшість (68%) мешкала у сімейному житлі, яке сильно варіювалося за якістю – від землянок до багатокімнатних квартир. І зрештою, 21% мешкав у геть поганих умовах – так званих «каютках» та «сарайчиках». Загалом, досліджуючи житлову та соціальну інфраструктуру, автор зазначає, що в заводських поселеннях житло було набагато краще, ніж при копальнях. Також шкільне та медичне забезпечення успішно конкурували з земськими установами, а в деяких містах заводським закладам доводилося обслуговувати місцеве населення. Говорячи про рекреаційну інфраструктуру, автор доводить, що, попри стрімкий розвиток, вона існувала переважно для еліти, передусім для іноземців, тож чорноробочі залишалися практично поза її межами. Крім того, навіть наявне організоване дозвілля для робітників (наприклад, народні читання) потрапляло під заборону через побоювання з боку держави, що такі зібрання стануть осередками соціалістичної пропаганди. Тож соціальна сегрегація простежувалася у фізичному просторі корпоративних міст, наприклад, поселення Дніпровського заводу мало чітко окреслену верхню та нижню колонію, які різко відрізнялися доступом до зручностей.

Шостий розділ присвячено основним практикам опору робітників, серед яких було «голосування ногами», тобто звільнення через незадоволення умовами, шахрайство під час виконання службових обов'язків, причому як з боку підприємців, так і робітників, офіційні скарги, і зрештою, страйки та заворушення. Причому до 1905 р. цей опір мав переважно економічний характер, був погано організований та здебільшого ненасильницький. Рівень політичної свідомості робітників був доволі низький, лише 13% конфліктів мали політичне забарвлення. Проте наприкінці XIX ст. виникають робітничі гуртки, а 1902 р. з'являється Соціал-демократична спілка гірничозаводських робітників. З 1905 року починається політизація робітничого руху, спостерігаються більш організовані способи боротьби, які супроводжувалися погромами євреїв та насиллям.

Зрештою, сьомий розділ присвячено повсякденності мешканців поселень, хоча слід визнати, що автор переважно фокусується тут саме на робітниках, що видно навіть із назв підрозділів «7.3. Виробничий травматизм та професійні захворювання», «7.4. Сімейний бюджет робітника» тощо, але в підрозділі 4.2. йдеться саме про ускладнення професійної структури заводських поселень, тому хотілося би дізнатися про інші верстви населення більш детально.

Зокрема, йдеться про динаміку змін робочого часу. Автор зазначає, що поступово робочий час зменшується, ритм роботи стає більш усталеним. Що стосується умов праці, то вони залишалися дуже важкими, особливо це стосується копалень, що призводило до високої травмонебезпечності та ризику виникнення професійних захворювань. Проте порівняно з

кількістю травм та смертей на виробництві у США та в європейських країнах, Російська імперія не була лідером. Що стосується ландшафтів корпоративних міст, то автор відзначає їхню одноманітність, відсутність зелених насаджень, спекотний клімат, відсутність приватності та напружену епідеміологічну ситуацію.

Далі йдеться про харчові практики, які певною мірою були запозичені з села, та про ставлення до алкоголю. Автор зазначає, що шинки слугували певними засобами соціалізації, а пияцтво ставало частиною повсякденних ритуалів, причому його рівень був не більшим аніж у селах. Підприємці боролися з пияцтвом або заборонаю шинків, або ж розвитком альтернативного способу організації дозвілля. Проте на початок ХХ ст. інфраструктура дозвілля для робітників усе ще була в незадовільному стані, тож основними способами його проведення було відвідування знайомих, прогулянки на річки та навіть на залізничні станції.

Уважаємо, що монографія є істотним внеском до історіографії української історії праці та підприємництва. Автор користується широким інструментарієм як історичної, так і суміжних наук, наприклад, актуальним є використання кліометрії. Широке застосування соціологічних теорій надає роботі справді міждисциплінарного характеру. Дуже гармонійно поєднуються мікро- та макропідходи, що дозволяє отримати зважений погляд на проблему. В роботі багато візуальних джерел, щоправда, хотілося би побачити їхній більш докладний аналіз у тексті, а не лише в додатках.

Автор у розділі, присвяченому джерельній базі, звертається до речових джерел та пише про методи індустриальної археології, хоча в тексті ми цього не спостерігаємо. Вважаємо, що це може бути дуже перспективним напрямом у подальшому дослідженні корпоративних міст, адже методи індустриальної археології, поширені в історіографії США та Британії, майже невідомі в українській історіографії. На наш погляд, трішки обережніше потрібно використовувати такі терміни, як «громадські активісти» [с. 88], «публічне місто» [с. 179], «третє місце» [с. 245] стосовно імперської доби, адже їхнє значення трансформувалося з часом.

Загалом робота справляє дуже приємне враження, є гарним прикладом якісного дослідження та може стати підґрунтям для подальших досліджень у галузі соціальної та міської історії. Вона без сумніву є корисною для студентів, що вивчають культурологію, урбаністику, соціологію тощо.

Література

1. Верменич Я. В. Феномен пограниччя: Крим і Донбас в долі України. Київ: Інститут історії України, 2018. 369 с.
2. Водотика Т. С. Культура підприємництва в містах Наддніпрянської України (друга половина ХІХ – початок ХХ ст.) Київ: Інститут історії України, 2018. 237 с.
3. Куліков В., Склокіна І. (ред.) Праця, виснаження та успіх: Промислові мономіста Донбасу. Львів, Центр міської історії Центрально-Східної Європи, 2018. 244 с.

References

1. Vermenych IA. V. Fenomen pogranychchia: Krym i Donbas v doli Ukrainy [The Phenomenon of Borderlands: Crimea and Donbass in Ukrainian Fate] (in Ukrainian). Kyiv: Instytut istorii Ukrainy, 2018. 369 s.
2. Vodotyka T. S. Kul'tura pidpriemnytstva v mistakh Naddniprians'koï Ukrainy (druga polovyna XIX – pochatok XX st.) [The Entrepreneurs Culture in the Cities of Dnieper Ukraine (Second half of 19th – Early 20th)] (in Ukrainian). Kyiv: Instytut istorii Ukrainy, 2018. 237 s.
3. Kulikov V., Sklokina I. (red.). Pratsia, vysnazhennia ta uspikh: Promyslovi monomista Donbasu. [The Labour, the Exhaustion and The Success: Industrial Corporative Towns of Donbass] (in Ukrainian). L'viv, Tsentris'koï istorii Tsentral'no-Skhidnoï IEvropy, 2018. 244 s.